

ВІД АВТОРА

Кожна жива людина, хоч як би вона була зайнята щоденними турботами, свідомо або й підсвідомо відірветься від усього на мить, щоб промчатись думками в минуле: згадати потішно-радісні переживання і захмарені, важкі, а то й болючі переживання, що зарізьбилися в пам'яті на все життя.

Згадую і я своє бурхливе й жорстоке минуле, щоб ще раз і ще раз перевірити в думках себе самого: чи добре, чи правильно, чи чесно я діяв у різних складних і драматичних моментах мого химерного життя, коли доля лукава безжалісно кидала мене у вир одчайдушної боротьби з неправдою — комунізмом; клала мене безпритомного в тифорному стані на ліжко лікарні; замикала мене беззахисного в тюрму для глузу наді мною чужих зайд-окупантів і на радість своїх безхребетних підлабузників.

Але друкувати своїх спогадів я ніколи не збирався і якби є безперервні спонуки моїх приятелів, я й не надрукував би їх. Тож, зібравши докупи іл ки ті події з мого вибоїстого життя, які глибше закарбувалися в моїй пам'яті, я подаю їх тут епізодично, особливо не дотримуючись хронологічної послідовності.

Іван Лютий-Лютенко

ВІД АВТОРА

Кожна жива людина, хоч як би вона була зайнята щоденними турботами, свідомо або й підсвідомо відірветься від усього на мить, щоб промчатись думками в минуле: згадати потішно-радісні переживання і захмарені, важкі, а то й болючі переживання, що зарізьбилися в пам'яті на все життя.

Згадую і я своє бурхливе й жорстоке минуле, щоб ще раз і ще раз перевірити в думках себе самого: чи добре, чи правильно, чи чесно я діяв у різних складних і драматичних моментах мого химерного життя, коли доля лукава безжалісно кидала мене у вир одчайдушної боротьби з неправдою — комунізмом; клала мене безпритомного в тифорному стані на ліжко лікарні; замикала мене беззахисного в тюрму для глузу наді мною чужих зайд-окупантів і на радість своїх безхребетних підлабузників.

Але друкувати своїх спогадів я ніколи не збирався і якби є безперервні спонуки моїх приятелів, я й не надрукував би їх. Тож, зібравши докупи іл ки ті події з мого вибоїстого життя, які глибше закарбувалися в моїй пам'яті, я подаю їх тут епізодично, особливо не дотримуючись хронологічної послідовності.

Іван Лютий-Лютенко

ЧАСТИНА I

ЧАСТИНА I

І повіє вогонь новий
З Холодного Яру...
Т. Шевченко

МОЇ БАТЬКИ І МОЄ ДИТИНСТВО

Мій батько Макар Минович Лютий-Лютенко походив із бідної селянської родини. Був лагідної вдачі, поставний, вище середнього зросту, русявий. Замолоду ходив до дяка, щоб засвоїти писемну мудрість — аз, буки, вєдь, глаголь, добро, бо шкїл по селах тоді не було. І ця наука в дяка стала і корисною, і дуже придатною в житті; знавши читати, писати й рахувати, він без труднощів і перешкод влаштувався на посаду об'їждчика Капустянського лісу на Звенигородщині. Мама моя Євгена, навпаки, була дочкою заможної селянської родини Цибульських із села Товмач.

Я народився 24 червня 1897 року в Капустянському лісі, а хрестили мене в селі Капустинах. П'ять років мого безжурного дитинства пробігло в цьому ж Капустянському лісі. Мені й на думку ніколи не спадало, що й даліше моє життя, таке бурхливе й ризиковне, буде пов'язане з розкішними рідними лісами, а в тому й Холодноряським лісом, оспіваним нашим Кобзарем.

Згодом батька перевели з Капустянського лісу доглядати Скотаревський ліс. Тоді батьки купили в селі Товмач гарну садибу — хату з городом, гарний садок і три десятини землі. Село наше Товмач було все в садках, гарне, чепурне, як і всі українські села, мало й кілька ставків, але було бідне. Із придбаной в Товмачі хати я й пішов, десь у семи-восьми років, із старшою сестрою Наталкою до земської школи. До школи нам було далеченько, зо дві верстви, але втоми від ходу туди й назад якось не відчувалося.

Підробившись трохи на службі в лісництві, батько зайнявся відгодовуванням волів. Привозив із цукроварні жом, годував ним худобу і продавав. Це давало батькам чималий прибуток.

Саме в той час державні агенти ширили по українських селах привабливу пропаганду, щоб наші люди їхали на Сибір,

І повіє вогонь новий
З Холодного Яру...
Т. Шевченко

МОЇ БАТЬКИ І МОЄ ДИТИНСТВО

Мій батько Макар Минович Лютий-Лютенко походив із бідної селянської родини. Був лагідної вдачі, поставний, вище середнього зросту, русявий. Замолоду ходив до дяка, щоб засвоїти писемну мудрість — аз, буки, вєдь, глаголь, добро, бо шкїл по селах тоді не було. І ця наука в дяка стала і корисною, і дуже придатною в житті; знавши читати, писати й рахувати, він без труднощів і перешкод влаштувався на посаду об'їждчика Капустянського лісу на Звенигородщині. Мама моя Євгена, навпаки, була дочкою заможної селянської родини Цибульських із села Товмач.

Я народився 24 червня 1897 року в Капустянському лісі, а хрестили мене в селі Капустинах. П'ять років мого безжурного дитинства пробігло в цьому ж Капустянському лісі. Мені й на думку ніколи не спадало, що й даліше моє життя, таке бурхливе й ризиковне, буде пов'язане з розкішними рідними лісами, а в тому й Холодноряським лісом, оспіваним нашим Кобзарем.

Згодом батька перевели з Капустянського лісу доглядати Скотаревський ліс. Тоді батьки купили в селі Товмач гарну садибу — хату з городом, гарний садок і три десятини землі. Село наше Товмач було все в садках, гарне, чепурне, як і всі українські села, мало й кілька ставків, але було бідне. Із придбаной в Товмачі хати я й пішов, десь у семи-восьми років, із старшою сестрою Наталкою до земської школи. До школи нам було далеченько, зо дві верстви, але втоми від ходу туди й назад якось не відчувалося.

Підробившись трохи на службі в лісництві, батько зайнявся відгодовуванням волів. Привозив із цукроварні жом, годував ним худобу і продавав. Це давало батькам чималий прибуток.

Саме в той час державні агенти ширили по українських селах привабливу пропаганду, щоб наші люди їхали на Сибір,

в Алтай і там заселявали незайману землю. При цьому агенти обійми переселенцям державну допомогу грішми, ренаментом, різні привілеї та „льготи" на новому місці в Сибіру. Чимало наших селян зривалися з насидженої прадідівської землі. Покидали свою обдаровану Богом красою природи, голубінню неба й цілющим кліматом батьківщину і їхали в Суворий, далекий і незнаний Сибір. З нашого села виїжджали в Сибір два брати з родинами. Продавали свою садибу — хорошу нову хату з дерев'яною підлогою (тоді ще рідко хто з селян мав хату з дерев'яною підлогою), паровий млин і землю. Батько купив цю хату й землю за дві тисячі рублів: тисячу рублів дав готівкою, а решту мав сплачувати ратами. З цього часу в нас працювали два наймити. Батьки взяли ще й дівчину „за рідну дитину", бо господарство наше розросталося, роботи щороку було більше. В купленій новій хаті жилося нам дуже добре — вигідно, затишно, весело і в лостатках. Мені з сестрою було вже ближче ходити до школи. Вчителі впросилися до нас на столування, бо наша мама вміла добре варити страви та випікати різні смачні печива і дуже любила чистоту, охайність і порядок у хаті.

КУДИ? ДО ЯКОЇ ШКОЛИ?

За чотири роки я закінчив земську школу. Один із учителів — Денис Мефодійович — радив моїм батькам послати мене вчитися далі, бо я був дуже кмітливий у математиці. За науку треба було платити 150 рублів, а до того я належав до того „щасливого" прошарка „крестьян" (селян), перед яким після земської школи зачинялися двері до вищих шкіл. Подумавши, батько вирішив, що платитиме за моє навчання. Розпочалося клопотання, щоб мене прийняли до гімназії в Златополі. На жаль, нічого з того не вийшло: селянин — і до гімназії не прийняли,.

Але Денис Мефодійович десь розшукав програму освітніх курсів — у Києві за 50 рублів, а в Москві за 25 рублів, і ми гуртом вирішили, щоб я їхав учитися до Москви. Цілий рік підготовляв мене всебічно Денис Мефодійович, поглиблював і розширював мої знання, щоб я не провалився на екзамені в Москві.

в Алтай і там заселявали незайману землю. При цьому агенти обійми переселенцям державну допомогу грішми, ренаментом, різні привілеї та „льготи" на новому місці в Сибіру. Чимало наших селян зривалися з насидженої прадідівської землі. Покидали свою обдаровану Богом красою природи, голубінню неба й цілющим кліматом батьківщину і їхали в Суворий, далекий і незнаний Сибір. З нашого села виїжджали в Сибір два брати з родинами. Продавали свою садибу — хорошу нову хату з дерев'яною підлогою (тоді ще рідко хто з селян мав хату з дерев'яною підлогою), паровий млин і землю. Батько купив цю хату й землю за дві тисячі рублів: тисячу рублів дав готівкою, а решту мав сплачувати ратами. З цього часу в нас працювали два наймити. Батьки взяли ще й дівчину „за рідну дитину", бо господарство наше розросталося, роботи щороку було більше. В купленій новій хаті жилося нам дуже добре — вигідно, затишно, весело і в лостатках. Мені з сестрою було вже ближче ходити до школи. Вчителі впросилися до нас на столування, бо наша мама вміла добре варити страви та випікати різні смачні печива і дуже любила чистоту, охайність і порядок у хаті.

КУДИ? ДО ЯКОЇ ШКОЛИ?

За чотири роки я закінчив земську школу. Один із учителів — Денис Мефодійович — радив моїм батькам послати мене вчитися далі, бо я був дуже кмітливий у математиці. За науку треба було платити 150 рублів, а до того я належав до того „щасливого" прошарка „крестьян" (селян), перед яким після земської школи зачинялися двері до вищих шкіл. Подумавши, батько вирішив, що платитиме за моє навчання. Розпочалося клопотання, щоб мене прийняли до гімназії в Златополі. На жаль, нічого з того не вийшло: селянин — і до гімназії не прийняли,.

Але Денис Мефодійович десь розшукав програму освітніх курсів — у Києві за 50 рублів, а в Москві за 25 рублів, і ми гуртом вирішили, щоб я їхав учитися до Москви. Цілий рік підготовляв мене всебічно Денис Мефодійович, поглиблював і розширював мої знання, щоб я не провалився на екзамені в Москві.

І ось я вперше в моєму житті їду сам-один у велике і чуже мені місто. їду в Москву вчитися в комерційній школі. Безліч різних думок, солодких надій і млосних сумнівів. Та раптом, якось мимохідь, лізли мені в голову настирливі запитання, на які я не міг дати відповіді, і вони, ніби здивовані моєю неспроможністю, кудись зникали, щоб дати місце іншим. Я намагався не думати. Отак приплющити очі й нічого не думати. Але це мені вдавалося не надовго. Намагався зосереджуватись на краєвиді, що миготів і мінявся, наче в калейдоскопі, залишаючись позаду поїзда, що втікав від нього, мчав на північ. Але б бачене у вікні не розвіювало моїх думок. Щодалі яскравішою ставала мінливість усього: небо втрачало свою ніжну блакить, садки й будинки — свою чепурність, ліси й річки — привабну красу й веселість. Усе це бачене не збадьорювало моїх думок: як мені буде в тій Москві? Що мене в ній чекає?.. Тільки метушливість пасажирів на станціях, що всідали й висідали, відганяла рої настирливих думок, що меланхолійно томили мене без угаву.

Мої переживання й турботи в поїзді до Москви, як показалося, були зайві. Правда, до комерційної школи мене не прийняли, бо було вже запізно. Але при цій же дев'ятій „Медведевській купеческій гімназії" під час війни були курси для „вольноопределяючихся". так звані курси Паршіна, з оплатою, здається, 10 рублів на рік, а гуртожиток із харчуванням — 15 рублів на місяць. Там я й зупинився. Там жив і вчився. На курсах ми мали шість-вісім викладачів. Учні були переважно старші віком за мене. Одні з них училися як слід, інші трохи вчилися, а решта — більшість — зовсім не вчилися. Я скоро познайомився з цими парубками, а з декотрими й заприятелював. Але приятелювання це не легко мені давалося: я не вмів плавно говорити по-російському, а в добавок ще й наголоси в розмові ставив не там, де треба. За мою мову й вимову, спіймавши мене на слові „телехвон", так і прозвали мене — „Телехвон", хоч у них це слово так гладко не виходило, як у мене. Та це не тривало довго, бо слухом я сприймав вимову хлопців дуже уважно, запам'ятовував і з кожним днем все менше й менше „хохлачіл русскій язык", як констатували мої співрозмовники.

І ось я вперше в моєму житті їду сам-один у велике і чуже мені місто. їду в Москву вчитися в комерційній школі. Безліч різних думок, солодких надій і млосних сумнівів. Та раптом, якось мимохідь, лізли мені в голову настирливі запитання, на які я не міг дати відповіді, і вони, ніби здивовані моєю неспроможністю, кудись зникали, щоб дати місце іншим. Я намагався не думати. Отак приплющити очі й нічого не думати. Але це мені вдавалося не надовго. Намагався зосереджуватись на краєвиді, що миготів і мінявся, наче в калейдоскопі, залишаючись позаду поїзда, що втікав від нього, мчав на північ. Але б бачене у вікні не розвіювало моїх думок. Щодалі яскравішою ставала мінливість усього: небо втрачало свою ніжну блакить, садки й будинки — свою чепурність, ліси й річки — привабну красу й веселість. Усе це бачене не збадьорювало моїх думок: як мені буде в тій Москві? Що мене в ній чекає?.. Тільки метушливість пасажирів на станціях, що всідали й висідали, відганяла рої настирливих думок, що меланхолійно томили мене без угаву.

Мої переживання й турботи в поїзді до Москви, як показалося, були зайві. Правда, до комерційної школи мене не прийняли, бо було вже запізно. Але при цій же дев'ятій „Медведевській купеческій гімназії" під час війни були курси для „вольноопределяючихся". так звані курси Паршіна, з оплатою, здається, 10 рублів на рік, а гуртожиток із харчуванням — 15 рублів на місяць. Там я й зупинився. Там жив і вчився. На курсах ми мали шість-вісім викладачів. Учні були переважно старші віком за мене. Одні з них училися як слід, інші трохи вчилися, а решта — більшість — зовсім не вчилися. Я скоро познайомився з цими парубками, а з декотрими й заприятелював. Але приятелювання це не легко мені давалося: я не вмів плавно говорити по-російському, а в добавок ще й наголоси в розмові ставив не там, де треба. За мою мову й вимову, спіймавши мене на слові „телехвон", так і прозвали мене — „Телехвон", хоч у них це слово так гладко не виходило, як у мене. Та це не тривало довго, бо слухом я сприймав вимову хлопців дуже уважно, запам'ятовував і з кожним днем все менше й менше „хохлачіл русскій язык", як констатували мої співрозмовники.

На курсах мене дуже полюбив Паршів за мою кмітливість. А коли траплялося, що ніхто з курсантів не міг вирішити задачі, то Паршін викликав мене до таблиці, кажучи:

— Лютенко, покажіте нашим москвічам, як надо решать задачі.

Я йшов до таблиці й „решал задачу“, пояснюючи своїй „хохлацкім наречієм“, яке ні трохи не смішило і не дратувало Паршіна.

НА КВАРТИРІ В МОРОЗОВИХ

Пробувши рік у Москві, я вже не погано говорив російською мовою. За той час на мене звернули увагу мої шкільні товариші. Затискалася дружба, товаришування. Ті з них, — а таких було чимало, — що не могли впоратися з задачами, прилещувалися до мене, щоб їм допомагати. І я, звичайно, допомагав їм. Дуже часто приходив до мене курсант кволого здоров'я, Ваня Морозов, що сидів поруч зі мною на курсах, і просив допомоги. Як ми заприятюлись, він почав запрошував мене до себе в гості. Я обіцяв йому зайти колись, але свідомо зволікав, відкладав на пізніше, не почувавши себе ні зовнішньо, ні внутрішньо готовим гостювати в москвичів. „Я ж селюк, неотеса“ — думав я собі. Згодом стало мені відомо, що старший брат того Вані Морозова (двоюрідний брат знаного великого багача Морозова) має у Москві чотири чи п'ять великих крамниць готового одягу, в яких працювало багато службовців і робітників — чоловіків, жінок і молодих дівчат.

Коли ж, нарешті, після стількох обіцянок, зайшов я до Морозових, то Ваня, перше всього, познайомив мене з своїм старшим братом. Михайлом Степановичем, і його дружиною — Варварою Полієвктовною. Вони були старообрядці (старовери). Михайло Степанович — пристійний, поставний чоловік, розумний і приємний, хоч, здавалося, суворой вдачі. Розмовляючи зі мною, запитав, чи може він мене називати так, як називає свого брата — „Ваня“. Я не заперечував, сказав тільки, що в нас, у Малоросії, називають так, як і пишуть — Іван. Я ж малорос...

— Для мене це не має значення, хто ви. — якось під креслено сказав він. — Я хочу взяти вас до себе. Будете в нас жи-

На курсах мене дуже полюбив Паршів за мою кмітливість. А коли траплялося, що ніхто з курсантів не міг вирішити задачі, то Паршін викликав мене до таблиці, кажучи:

— Лютенко, покажіте нашим москвічам, як надо решать задачі.

Я йшов до таблиці й „решал задачу“, пояснюючи своїй „хохлацкім наречієм“, яке ні трохи не смішило і не дратувало Паршіна.

НА КВАРТИРІ В МОРОЗОВИХ

Пробувши рік у Москві, я вже не погано говорив російською мовою. За той час на мене звернули увагу мої шкільні товариші. Затискалася дружба, товаришування. Ті з них, — а таких було чимало, — що не могли впоратися з задачами, прилещувалися до мене, щоб їм допомагати. І я, звичайно, допомагав їм. Дуже часто приходив до мене курсант кволого здоров'я, Ваня Морозов, що сидів поруч зі мною на курсах, і просив допомоги. Як ми заприятюлись, він почав запрошував мене до себе в гості. Я обіцяв йому зайти колись, але свідомо зволікав, відкладав на пізніше, не почувавши себе ні зовнішньо, ні внутрішньо готовим гостювати в москвичів. „Я ж селюк, неотеса“ — думав я собі. Згодом стало мені відомо, що старший брат того Вані Морозова (двоюрідний брат знаного великого багача Морозова) має у Москві чотири чи п'ять великих крамниць готового одягу, в яких працювало багато службовців і робітників — чоловіків, жінок і молодих дівчат.

Коли ж, нарешті, після стількох обіцянок, зайшов я до Морозових, то Ваня, перше всього, познайомив мене з своїм старшим братом. Михайлом Степановичем, і його дружиною — Варварою Полієвктовною. Вони були старообрядці (старовери). Михайло Степанович — пристійний, поставний чоловік, розумний і приємний, хоч, здавалося, суворой вдачі. Розмовляючи зі мною, запитав, чи може він мене називати так, як називає свого брата — „Ваня“. Я не заперечував, сказав тільки, що в нас, у Малоросії, називають так, як і пишуть — Іван. Я ж малорос...

— Для мене це не має значення, хто ви. — якось під креслено сказав він. — Я хочу взяти вас до себе. Будете в нас жи-